

Педагогічна освіта

УДК 378. 147

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16461774>

Структурно-функціональна модель системи національно-патріотичного виховання в Комунальному закладі позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр» Житомирської обласної ради

Бордюг Наталія Сергіївна

доктор педагогічних наук, професор, директор комунального закладу позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр» Житомирської обласної ради, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання, Національна академія педагогічних наук України, 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9, <https://orcid.org/0000-0002-3489-4669>

Прийнято: 19.11.2024 | Опубліковано: 29.11.2024

Анотація. У статті здійснено обґрунтування створеної системи національно-патріотичного виховання в комунальному закладі позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр». Для реалізації мети визначено низку завдань: 1. Створити структурно логічну модель системи національно-патріотичного виховання в КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР. 2. Визначити теоретичні та концептуальні засади моделі системи національно-патріотичного виховання в закладі. 3. Охарактеризувати компоненти структурно-функціональної моделі системи національно-патріотичного виховання. Для досягнення поставленої мети й визначених завдань були застосовані такі методи: порівняльного аналізу, структурно-логічний,

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

системний, узагальнення та систематизація педагогічного досвіду. *Результати.* Створено структурно-функціональну модель системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» модель, забезпечує системно-інноваційний підхід до вдосконалення теоретичних знань з історії та культури українського народу, набуття практичних умінь з виготовлення виробів з природніх матеріалів за традиційними українським технологіями. Визначено підходи, які необхідно поєднувати під час реалізації системи національно-патріотичного виховання, а саме системний, діяльнісний, інтегративний, прогностичний, Виокремлено основні принципи, на яких ґрунтується функціонування створеної системи, а саме: національної спрямованості, цілісності, наступності поколінь, дитиноцентризму, полікультурності. Проаналізовано особливості інтеграції освітньо-виховного та організаційно-масового компонентів системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України».. Наведено приклади цікавих екологічних проєктів для дошкільнят. Підсумовано, що створена модель системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» забезпечує розуміння здобувачами освіти історії, цінностей та культурної спадщини рідної України; ефективно працює над зміцненням їхнього почуття ідентичності та приналежності, сприяючи згуртованості суспільства.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, структурно-функціональна модель, система освіти, освітній процес, здобувачі освіти, заклади позашкільної освіти.

Structural and functional model of the system of national-patriotic education in the Municipal Institution of Extracurricular Education “Regional Ecological and Naturalistic Center” of the Zhytomyr Regional Council

Bordiug Nataliia

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, director of the municipal extracurricular education institution "Regional Ecological and Naturalistic Center" of the Zhytomyr Regional Council, leading researcher of the laboratory of extracurricular education Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Ukraine, 04060, Kyiv, 9 M. Berlinsky St., <https://orcid.org/0000-0002-3489-4669>

***Abstract.** The article substantiates the created system of national-patriotic education in the municipal extracurricular educational institution “Regional Ecological and Naturalistic Center.” To achieve this goal, a number of tasks were set: 1. To create a structurally logical model of the system of national-patriotic education at the Regional Ecological and Naturalistic Center. 2. To determine the theoretical and conceptual foundations of the model of the system of national-patriotic education at the institution. 3. To characterize the components of the structural-functional model of the system of national-patriotic education. To achieve the set goal and defined tasks, the following methods were used: comparative analysis, structural-logical, systemic, generalization, and systematization of pedagogical experience. Results. A structural-functional model of the system of national-patriotic education “From a young citizen to a patriot of Ukraine” has been created, which provides a systematic and innovative approach to improving theoretical knowledge of the history and culture of the Ukrainian people and acquiring practical skills in making products from natural materials using traditional Ukrainian technologies. Approaches that need to be combined during the implementation of the system of national-patriotic education have*

been identified, namely systemic, activity-based, integrative, and prognostic. The main principles on which the functioning of the created system is based have been identified, namely: national orientation, integrity, continuity of generations, child-centeredness, and multiculturalism. The features of the integration of the educational and organizational components of the system of national-patriotic education “From a young citizen to a patriot of Ukraine” have been analyzed. Examples of interesting environmental projects for preschoolers are given. It is concluded that the created model of the system of national-patriotic education “From a young citizen to a patriot of Ukraine” provides students with an understanding of the history, values, and cultural heritage of their native Ukraine; it effectively works to strengthen their sense of identity and belonging, contributing to social cohesion.

***Keywords:** national-patriotic education, structural-functional model, education system, educational process, students, extracurricular education institutions.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Зі здобуттям незалежності України значна увага приділяється національно-патріотичному вихованню. Адже, тривалий негативний вплив чужої культури і традицій на свідомість українців зумовило формування у них ворожих цінностей, відсутності самоідентичності та приналежності до народу України. Ці наслідки спостерігаємо і до нині, зокрема значний вплив російської культури на дітей та молодь. Тому актуальності набуває виховання свідомого громадянина України у закладах освіти, патріота, який буде готовий захищати та розбудовувати державу. Пошук нових форм і засобів, створення системи національно-патріотичного виховання у закладах освіти буде сприяти формуванню громадянських компетентностей, зокрема й в умовах російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема національно-патріотичного виховання в системі освіти України активно досліджується у межах сучасної педагогіки. Вона розглядається як один із основних напрямів формування свідомого, відповідального громадянина, здатного до активної участі в розбудові держави, збереженні її історичної пам'яті, культурної спадщини та національної ідентичності. У науковій праці (І. Бех [1]) визначено, що патріотизм є ключовою моральною якістю особистості, що формується на основі ідентифікації з Батьківщиною, її культурою та традиціями.

Проблему національно-патріотичного виховання в закладах освіти висвітлено в низці наукових праць. Так, описано особливість національно-патріотичного виховання в умовах сучасних викликів та визначено систему виховних впливів на особистість (С. Романюк, Л. Мафтин [15]; М. Букач [4]), визначено та охарактеризовано складові національно-патріотичного виховання (С. Грищенко [7]), виокремлено індикатори ефективності національно-патріотичного виховання (В. Марковець [11]), особливості громадянського виховання учнів в умовах НУШ (О. Пуш та інші [14]), особливості формування національної ідентичності в умовах воєнного стану (С. Бойко [2]; О. Григор'єва [6]), значущість формування української національної та громадянської ідентичності в умовах повномасштабної агресії РФ (О. Пометун [13]), описано структуру та сутність національно-культурної ідентичності (В. Желанова, О. Матвієнко [8]).

Колективом науковців (К. Журба та інші [9]) досліджено теоретичні й методичні засади утвердження української національної та громадянської ідентичності. Увага авторів зосереджена на основних викликах, сутності, моральних цінностях, психо-педагогічних особливостях формування національної та громадянської ідентичності у дітей та учнівської молоді. Установлено головні шляхи формування української національної та громадянської ідентичності.

У наукові розвідці (Т. Філімонова [16]; В. Шинкаренко, А. Мірошніченко [17]) розкрито питання підготовки майбутніх педагогів до патріотичного виховання, яка поєднується з розвитком особистості, удосконаленням моральних та етичних її якостей. Цікавим є дослідження щодо ролі педагога в національно-патріотичному виховання здобувачів освіти (Бордюг Н.С. та інші [3]), у якому наголошується на важливості наскрізного впровадження ідеї патріотизму в системі позашкільної освіти, що передбачає активне залучення дітей та молоді до масових заходів, які присвячені відзначенню державних та українських свят, розкриття їх змісту, історії та сучасного тлумачення.

Науковці (О. Лісовець, І. Тихомирова [10]) визнають значущість громадянської освіти та виховання у закладах позашкільної освіти. Вони виокремлюють складові компоненти у формуванні громадянської компетентності здобувачів освіти та визначають важливість пластового напрямку позашкільної освіти. У науковій праці (Л. Ворона [5]) здійснено оцінку сучасного стану національно-патріотичного виховання в закладах позашкільної освіти, зокрема визначено завдання, методи та форми, які сприяють формуванню почуття патріотизму у здобувачів освіти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Національно-патріотичне виховання молоді є важливим пріоритетом державної освітньої політики України. Однак, попри наявність нормативно-правової бази та численних наукових досліджень, низка аспектів реалізації цього процесу в закладах освіти різних типів залишається недостатньо опрацьованою. Відсутність цілісної системи національно-патріотичного виховання в закладах освіти актуалізує проблему підвищення рівня сформованості громадянської компетентності у здобувачів освіти, зокрема в умовах діяльності закладів позашкільної освіти. Сучасні наукові дослідження висвітлюють окремі теоретико-практичні аспекти формування громадянської компетентності в

здобувачів освіти різного віку, проте відсутній системний підхід, який забезпечить цілісне формування особистості. З огляду на це наукове дослідження спрямоване на вирішення проблеми щодо створення ефективної системи національно-патріотичного виховання, яка охоплює освітньо-виховний процес та організаційно-масову роботу на прикладі закладів позашкільної освіти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – створити структурно-логічну модель системи національно-патріотичного виховання в комунальному закладі позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр» Житомирської обласної ради (КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР) на основі практичного досвіду щодо організації освітньої, виховної та організаційно-масової діяльності. Для реалізації мети визначено *низку завдань*: 1. Створити структурно логічну модель системи національно-патріотичного виховання в КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР. 2. Визначити теоретичні та концептуальні засади моделі системи національно-патріотичного виховання в закладі. 3. Охарактеризувати компоненти структурно-функціональної моделі системи національно-патріотичного виховання. Для досягнення поставленої мети й визначених завдань були застосовані *такі методи*: порівняльного аналізу, структурно-логічний, системний, узагальнення та систематизація педагогічного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Загроза територіальної цілісності, загроза децентралізації, деформація ціннісних орієнтацій, загроза втрати національної культури та здобутків українського народу, вплив російської пропаганди на українське суспільство, зокрема на дітей та молодь, – це ті, чинники, які зумовили необхідність створення моделі системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» в КЗПО «Обласний еколого-натуралістичний центр» ЖОР (рис. 1).

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Рис. 1. Структурно-функціональна модель системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України»

Джерело: створено автором

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

В основу створення моделі покладено практичний досвід освітньої, виховної та організаційно-масової діяльності закладу. Моделювання системи національно-патріотичного виховання в закладі передбачає виокремлення її основних компонентів, визначення взаємозв'язків, врахування комплексності та багатоаспектності освітнього і виховного процесу.

Створена модель є структурно-функціональною, забезпечує системно-інноваційний підхід до вдосконалення теоретичних знань з історії та культури українського народу, набуття практичних умінь з виготовлення виробів з природніх матеріалів за традиційними українським технологіями (гончарство, лозоплетіння, плетіння та аплікація соломкою).

Метою системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» є виховання особистості здобувача освіти як національно-патріотично сформованого громадянина через інтеграцію освітньо-виховної та організаційно-масової компонентів.

Виокремлено такі основні підходи в системі національно-патріотичного виховання є:

- системний – національно-патріотичне виховання в закладі здійснюється комплексно, як цілісна система, яка містить взаємопов'язані елементи, підсистеми, цілі, функції, внутрішні та зовнішні зв'язки, поєднуючи освітньо-виховний і організаційно-масовий компоненти;
- діяльнісний – взаємозв'язок змісту освіти і діяльності, що є основою у формуванні громадянина України;
- інтегративний – інтеграція змісту освітньо-виховного компоненту, поєднання його елементів для створення комплексного розуміння історії, цінностей, національної ідентичності та природи рідного краю;
- прогностичний – орієнтування навчання і виховання дітей та молоді на майбутнє, з урахуванням історичних і культурних основ нації.

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Функціонування створеної системи ґрунтується на таких принципах:

- національної спрямованості – формування національної свідомості, виховання любові до України, шанобливого ставлення до здобутків українського народу, збереження національної пам'яті, брати активну участь у розбудові та захисті держави;
- цілісність – єдність складових системи національно-патріотичного виховання, які виконують спільну мету і завдання, використовуючи підходи та принципи навчання та виховання;
- наступність поколінь – збереження для нащадків традицій та здобутків української культури, історичної пам'яті;
- дитиноцентризм – створення оптимальних умов для фізичного, емоційного, соціально-культурного розвитку кожної дитини, враховуючи їх потреби, здібності та особливості, активне залучення здобувачів освіти до процесів прийняття рішень, підтримка їхньої здатності робити усвідомлений вибір та брати участь у формуванні свого майбутнього;
- полікультурність – формування в здобувачів освіти відкритості, поваги, толерантного ставлення до культурного розмаїття в суспільстві, зокрема традицій і вірувань, відзначаючи унікальний внесок кожної культури у розвиток суспільства, розуміння значущості української культури та її внесок у загальнолюдську.

Виховання особистості здобувача освіти як національно-патріотично сформованого громадянина здійснюється через інтеграцію освітнього-виховного та організаційно-масового компонентів.

Освітньо-виховний компонент передбачає системну діяльність закладу:

- проведення занять з використанням елементів національно-патріотичного виховання – вікторини на знання історії України та рідного краю; створення патріотичних емблем та українських оберегів; акції «Подаруй дерево

захиснику», «Посади калину – рослинний символ України», «Бережіть природу України»; конкурси «Кращі знавців України», «Я українець – і я цим пишаюсь»; конкурс малюнків «Моя квітуча Україна»; фоточелендж «Я живу в найкращому краї», тренінг «Рутенія»; екскурсії до музеїв Житомирщини; вивчення архівних документів та підготовка наукових робіт до конкурсів;

– проведення виховних заходів – патріотичні квести; квест «Все буде Україна»; літературно-мистецький вечір «В гостях у лісової Мавки»; літературне свято «Григорій Сковорода – учитель істинного духовного життя»; заходи з вшанування жертв Голодомору 1932-1933 років, спортивні змагання «Козацькому роду нема переводу»;

– вивчення діяльності видатних постатей України та значення їх у становленні української державності – підготовка буклета «Видатні державотворці», оформлення патріотичного та краєзнавчого куточка в музеї юннатівського руху Житомирщини, підготовка експонатів та оформлення виставки вихованців «Тризуб – малий герб України», вивчення життєвого шляху та наукової діяльності Тутковського П.А., Вернадського В.І.;

– відзначення державних свят – заходи до Дня Соборності, до Дня Єднання, Дня Конституції, Дня Незалежності, підготовка різних відео привітань, зокрема у підтримку військових ЗСУ, буклетів, інформаційних дайджестів тощо.

Здобувачі освіти долучаються до волонтерських і благодійних заходів, обласних заходів з відзначення державних свят, а також є ініціаторами проведення обласних конкурсів та акцій з національно-патріотичного виховання.

Освітньо-виховний процес в КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР пронизаний елементами національно-патріотичного виховання через освітню інтеграцію курсів «Історія України», «Екологія», «Краєзнавство» забезпечує формування особистості здобувача освіти від громадянина до патріота України.

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Інтеграція освітнього і виховного компоненту здійснюється засобами проєктної та ігрової діяльності, що забезпечує здобуття теоретичних знань та практичних навичок, виховує любов до рідного краю та бережливе ставлення до природи, формує в здобувачів освіти відповідальне споживання природних ресурсів. Використання елементів національно-патріотичного виховання стимулює до критичного мислення вихованців щодо історичних подій, національної політики та суспільних інституцій. Це дозволяє дітям та молоді критично аналізувати минуле і сьогодення своєї нації. Значущим в освітньому процесі закладу є формування у вихованців здатності до розуміння України та її місця у світі, особливостей та ролі міжнародних відносин в суспільстві, сприяє формуванню поінформованої та активної світової спільноти.

Поєднання національно-патріотичного і екологічного виховання дозволяє ефективно впроваджувати створену систему в освітній процес, а також залучати здобувачів освіти і педагогів.

Організаційно-масовий компонент передбачає організацію та проведення низки заходів національно-патріотичного спрямування:

– обласні та всеукраїнські конкурси, акції – залучення здобувачів освіти до конкурсів національно-патріотичного спрямування, організовані КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР: обласна екологічна акція «Квітни, рідна Україно!», обласна акція «Одного Чорнобиля нам достатньо!», обласний конкурс «3 Днем народження, країно!», обласний конкурс «Мальовнича Житомирщина», обласний конкурс «Г.С. Сковорода – духовний орієнтир сучасності», освітній івент «Емоції природи», дитячий форум «Життя, віддане науці» до 165-ти річчя з дня народження П.А. Тютковського, обласний конкурс «Дослідження рідного краю» до 160-ти річчя з дня народження В.І. Вернадського, обласний конкурс дитячої творчості «Природа очима Лесі Українки», обласний конкурс «Подорож садами і парками України», обласний конкурс «Мандруємо куточками України»,

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ: НАУКОВІ ЗАПИСКИ

обласний форум «Дослідники малої Батьківщини», обласна акція до 90-х роковин Голодомору 1932-1933 років;

- організація та проведення обласних челенджів – «Іван Огієнко – наш земляк, що поєднав у собі науковця, патріота і духовного лідера», «Природний світ в українській вишивці», «Цікаві факти про життя і діяльність П.А. Тутковського», «Сучасні барви вишиванки в Україні та за кордоном», поетичний челендж «Леся Українка єднає нас»;

- участь у виставках різного рівня – за матеріалами конкурсів та акцій оформлюються виставки в закладі та в приміщенні облдержадміністрації;

- організація та проведення обласного фестивалю патріотичних дій «Патріот-Фест».

З 2020 року в закладі реалізовується проєкт обласного екологічного хабу «ЕКОХАБ», одним із напрямів діяльності якого є еколого-патріотичне виховання. У межах екохабу було проведено низку обласних заходів: «Чорнобиль – минуле, сучасне, майбутнє», «Незламна природа», «Унікальна Житомирщина», «Війна і довкілля: вивчити, зрозуміти, зберегти», на які запрошувалися науковці, державні службовці, журналісти, педагоги та різні цікаві особистості. На цих заходах діти та молодь дізнавалися про сучасні екологічні дослідження, історію Житомирщини, про вклад видатних вчених України в розвиток науки та їх дослідження природи на території області.

Отже, основними положеннями впровадження системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» є:

- постійне впровадження в освітню діяльність ефективних та інноваційних форм, методів та засобів;

- відродження національних традицій (лозоплетіння, плетення та аплікація соломкою, художня кераміка);

- інтеграція екології, краєзнавства, історії України засобами проєктної діяльності;
- організація та проведення масових заходів (конкурси, акції, виставки, фестивалі тощо) національно-патріотичного спрямування різного рівня;
- співпраця з Житомирським військовим інститутом імені С.П. Корольова та музеями.

Результатом впровадження системи «Від малого громадянина до патріота України» в КЗПО «ОЕНЦ» ЖОР є національно-патріотично сформований громадянин, особистість із чітко вираженими усталеними цінностями українського народу, повагою до його здобутків, традицій та звичаїв, чіткою позицією щодо розуміння та тлумачення історії України, почуття вірності, любові до рідної землі та готовність стати на захист її національних інтересів, цілісності та незалежності, бережливого ставлення до довкілля рідного краю, усвідомлення збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Створення моделей національно-патріотичного виховання в закладах освіти набуває актуальності та має значні переваги: виховання ідентичності та приналежності до України; формування громадянської відповідальності; збереження культурної спадщини та традицій українського народу; виховання толерантності та єдності; формування людських цінностей та гордості за Україну.

Висновки. Отже, створена модель системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України» забезпечує розуміння здобувачами освіти історії, цінностей та культурної спадщини рідної України; ефективно працює над зміцненням їхнього почуття ідентичності та приналежності, сприяючи згуртованості суспільства. Виокремлено та охарактеризовано концептуальні засади моделі, які відображені у методологічних підходах та науково-педагогічних принципах. Проаналізовано

особливості інтеграції освітньо-виховного та організаційно-масового компонентів системи національно-патріотичного виховання «Від малого громадянина до патріота України». Доведено, що створена система національно-патріотичного виховання в закладі позашкільної освіти є комплексною, відкритою, доступною для усіх учасників освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Патріотично-громадянська іпостась особистості. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ – Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
2. Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С.17-22.
3. Бордюг Н. С., Стадник О. О., Члек О. О., Возна А. В. Роль педагога в національно-патріотичному вихованні школярів у закладах позашкільної освіти. *Суспільно-гуманітарні аспекти розвитку професійної компетентності педагогів в умовах реформування освіти: збірник матеріалів регіональної науково-практичної інтернет-конференції, 25 квітня 2019 року*. Житомир, 2019. С. 21-25.
4. Букач М.М. Національно-патріотичне виховання – виклики та перспективи. *Підтримка та відновлення освіти в Україні: виклики та перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2024 р. Миколаїв: центр редакційно-видавничої діяльності МОІППО, 2024. С. 148-152.
5. Ворона Л. Правові аспекти національно-патріотичного виховання в закладах позашкільної освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020.

Вип. 31. Том 3. С. 84-91. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/31_2020/part_3/15.pdf.

6. Григор'єва О.В., Григор'єв А.М. Традиційні та інноваційні технології в національно-патріотичному вихованні. *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання: збірник тез методологічного семінару* (м. Київ, 6 квітня 2023 р.). Івано-Франківськ: НАІР, 2023. С.117-122.

7. Грищенко С.В., Ілішова О.М., Єфімов Д.В., Макогончук Н.В. Проблема національно-патріотичного виховання. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 44. Т. 1. С. 119-123.

8. Желанова В.В., Матвієнко О.В. Національно-культурна ідентичність особистості: сутність та структура. *Інноваційна педагогіка*. 2022. № 1 (49). С.17-20.

9. Журба К., Бех І., Бойко С., Євтушок В., Гаряча С., Канішевська Л., Кучинська І., Кучинський С., Лісовець О., Нестайко І., Павлова Л., Рагозіна В., Рейпольська О., Сеньовська Н., Толочко С., Федоренко С., Шкільна І., & Ясько В. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741358/>.

10. Лісовець О.В., Тихомирова І.О. Місце і роль громадянської освіти в системі позашкільної освіти. *Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки* [зб. наук. пр.]: матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С.99-107.

11. Марковець В. Виховання патріотичної особистості в умовах становлення незалежної держави державно-управлінський аспект.

Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2015. Вип. 43. С. 116-122.

12. Офіційна сторінка комунального закладу позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр» Житомирської обласної ради. URL: <http://centum.zt.ua/>.

13. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*, 2023. Вип. 2. С.62-72.

14. Пуш О.А., Яцик Т.О., Степанюк Ю.Ю. Сучасні концепції громадянського виховання в НУШ. *Наука і техніка*. 2022. № 11. С. 234-243.

15. Романюк С.З., Мафтин Л.В. Національно-патріотичне виховання в умовах викликів сучасності. *Іноватика у вихованні: зб. наук. пр.* 2023. Вип. 17. С. 112-121. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8666>.

16. Філімонова Т.В. Підготовка майбутніх учителів до патріотичного виховання молодших школярів у теорії педагогіки. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки. 2014. Вип. 1(45). С. 159-162.

17. Шинкаренко В., Мірошніченко А. Підготовка вчителів до діяльності з національно-патріотичного виховання учнів в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти*. Серія «Філософія. Педагогіка». 2021. № 1(1). С. 63-67.